

ԲՐՈՐՑԱԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԽՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Ե. ՅԱՐԻ 1891

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ.:
Մէկ թիւ կ'աւժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻԻ 3 ՄԱՐՏ

ԱՐՍՏՈՐՄՈՒԹԵԱՆ

ՍԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՍՏԱՅԵՆ-ԿԱԼԻՍԹԵՆԵՍԸ (Pseudo-Callisthenes)
ՎԵՐՈՐՑԱԿԱՆ ԳԵՂԵՍԻՐԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՌԻՏԻՔԸ

2.

Հայ թարգմանութեան մատնախոս օրինակը մտն քան թի դար:

(Հարանգանքն):

Եր պատմութեան մէջ Ստեփանոս Տարսնեցի Ասողիկ երկու տեղ գլխաւորաբար կը հիւսն Աշխարհաբար վարուց կտորներէն: Խորովայ վայր խառնով կը յաւելու: Թէ «էր մարմնով փգըր՝ այլ ոչ որքան Մակեդոնացին Աշխարհաբար, որ միայն երկի կանգնող ունէր զարփ հասակի»: Եր թէպէտ Սուտ-Ասիոյ թեմէն ալ կը պատմէ՝ այն համադամանքը, եւ այն երկու տեղ, ուր վերջին յիշատակութեան մէջ յայտնապէս «Աշխարհաբարս երկու կանգնող» կը գրէ: Եւ սակայն ի հարկէ Ասողիկ հոս կապ չունի Ստյոն-կալիսթեանեայ հետ, ինչն բովանդակ այս կտորն եւ յաջորդ:

մասերը քաղած է բաւ առ բաւ ի խորենացոյ՝, ուստի անուղղակի է ծանօթացած այս կտորը Ստեփանոսի: Այս ուրեմն չի կրնար ցուցնել թէ Ասողիկայ ծանօթ է Հայ թարգմանութիւնն կարեւորէնայ: Բոլորովին ուրիշ խորհրդածութեանց առիթ կու տայ Ասողիկան ուրիշ մէկ յիշատակութիւնը՝ զոր յետոյ կը տեսնենք:

Այս ամէնը՝ խառն խառնով՝ շատ լուսաւորութիւն շատաւ մեր ինչորոշ բուն ծանօթեալն, այսինքն ընիկ Հայ թարգմանութեան անորաւոր պահուելուն: Առ այս մեծ արժէք ունի Թովմայի Արծրունց իւր Պատմութեան մէջ բնած ահարկութիւններն եւ կոյմանքը: Թովմայի Արծրունց (ինչպէս եւ այլոց) վատ տոբրութիւնն է շատ տեղ անկապ յիւսիսեր, սուրբ Գրոց տեղեաց մեկնութիւններ հիւսել իւր պատմութեան մէջ: Յիշելով «Հաթիբը» կոչուածներուն պատմաններն «անծանօթ երկին» վրայ, միտքը կ'իյնայ թէ զայն կարելի է դրսեւան համարել, եւ անմիջապէս իրեն ի լուսաւորութիւն իւր կարծեաց կը յաւելու գրէ՝ «Չոր եւ Աշխարհաբար Մակեդոնացոյ ի զէպ ելանէ առ Ողջողիմայ ինչպէս ինչիս: Թեքեւս ի մասն ինչ արտաքոյ տահմանաց դրսեւան հասնել, եւ անծանօթ զարմանալի ծառայ զէպը՝ ի միւս՝ աւար ունի ամմունս փոյթ ընդ փոյթ, եւ զարեւալ սուղակաւութիւնս յանկարծօրէն լինել, որոց եւ չիթք ցօղոյն ունէր զան համեմատ անուշահոտութիւն: Եւ ոչ արմատայն միայն անոր եւ ան իմանալի սարսափն տիւրք, այլ եւ աներեւոյթ պահպանողական եւ անհպելի զգուշաւորութիւն: Այս անկարելութիւնը մեր առջեւ կը գնէ կալիսթեանեայ յօրինած այն նամակը, (զոր Արծրունի «Վեպագրու-

¹ Ստեփանոսի Տարսնեցոյ Ասողիկան Պատմութիւն Տիեզերական: Ս. Պետրք. 1885, Գիրք Բ. ԳԼ. ա. էջ 67:

² Պատմ. Աշխարհ. ԵՃԹ, էջ 100, 15—17 եւ ՄԺԹ, էջ 184, 4—6:

³ Իբր. Գ. Էջ Է՛:

⁴ Ասողիկ. Պատմ. Գիրք Գ. ԳԼ. Ժ. էջ 194:

⁵ Թովմայի Արծրունցի Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց. Հրաք. Բ. Պ. Գ. Ս. Պետերբուրգ, 1887. Գիրք Գ. ԳԼ. Գ. էջ 29, 4 եւ 5:

թիւնն ի կր կոչէ)՝ զոր քրտն է « Ողորմութեամբ քաղցրաւորյալ մեր »¹, ուր ի մանուսորի այս յիշեալ կտորն է²։ « Եւ էր ի գետ անդ ծառք սքանչելիք։ միանգամայն ընդ արեգակն ծագիրն եւ ծառքն անէին մինչեւ ի վեց ժամն։ եւ ի վեց ժամն աւուրն ի վայր նուազէր, մինչ զի բնառ ինչ ոչ երեւի ի նոցանէ։ եւ արտասր ունէին իբրեւ զպարսկի ստաքաթիկն³, եւ հոտ կարի զոտ անուշ ծառք սքանչելիք։ Եւսեւ Արծրունի « սարսա », բառը կը գտնենք առ հայ կալիսթ ենեայ⁴, թէպէտ նաեւ այլուր կը գործածուի։

Արծրունի գայս գրեւն վերջը խորհրդաւոր խօսք մը կը յաւելու՝ գրելով թէ « որք ի մեղանախ անգամ տանջեալ լինէին յաներեւելով զօրութեանն, զոր եւ ոչ հասնէին սեւ ի գե-ոց։ » Այս վերջին խօսքն բոտ իրեան կապ մը չունի բառ։ բայց կը ծննդուի այնու որ իրեն այս ասոր զարու ասան կարգացեր է Ստյն-կալիսթ ենեայ կարծիքը՝ թէ « յանկարծորէն յիմոց մանկանցն անտի տանջեալք լինէին յաներեւելով դէ-ոց »⁵։ Իբր շարունակութիւն վերը յիշուած խօսքին։ Այս կարծիքն է զոր չէ աւագն ընդունիլ Արծրունի։

Ճշգիւ հոս ալ բառ առ բառ կոչուած ընէլ կը սիրի մեր պատմութիւն « ասե » մը յաւելով⁶ այսպէս։ « Եւ գտանջողացն, ասէ, զճողպիւն լեւաք եւ են։ Թէ արեւմաք բառակն է կոչուած՝ կը ցուցնէլ պարզ համեմատութիւն Ստյն-կալիսթ ենեայ հայ թարգմանութեան հետ, զոր կը գտնենք հոս ճշգիւ առգէմ, ասորքեր ընթերցուածքն նոսրա-գիր նշանակելով։

ՍՈՒՑ-ԿԱԼԻՍԹԵՆԻՍ

(էջ 126, 9—16)

« Չառնջողաց ճողպիւն լեւաք, եւ հարտածան եւ կեալ ի վայր թիկանցն տեսանէաք։ բայց քանիչս ոչ երեւի։ այլ ձայն ինչ գայր որ ասէր։ Ի՞նչ ժողովել մի հատանել (»)։ Եթէ ոչ եւ ղեղի անէն այն մեռեալ, եւ ծանցախորհ. աստակեացի գումարտակը։ Եւ հարտախորհ որ ոչ հարտախորհ եւ ոչ իւրեւն⁷։

Այս կտորը կը ցուցնէ թէ ինչպէս պահուած է հայ բնագիրը. քանի որ մանր տարբերութիւնք հոս չեն կրնար նկատուիլ։ Անպիշի զիստուր ասորքերութեանց « բայց տանջողքն ոչ երեւիին » աւելի եւ կ'երեւայ քան Արծրունիին, որ առաւելաւ կրնայ ըլլալ։ Ծանցախորհն այն է որ երկուքն ալ « Եթէ ոչ ղեղի անէն այն մեռեալ եւն ոչ կը կարգան, մինչ յայնն է զի ծէ մի պնծոցմ, չեղիօց-տալ մքոնոն տօ տրտաթեօն. (Եթէ ոչ ղաղարի-ցէք, անէնայ եղից բանակդ)։ Տարբերութիւն լիկ

վերջին խօսքին մէջ կայ, ուր հայ թարգմանութիւնն բոտ յայն բնագիրն է, (որ է 'O) δὲ Ἀλέξανδρος φοβήθη εἰς ἐκέλευσεν μῆτε ἐκκόπτειν μῆτε σὺλ-λέγειν τινὲν εἰς αὐτὸν.) Հոս Արծրունին պաշառ պարսկ թիւն մ'ունի իւր առջեւ, բայց « ասարեկ երկիրդ » գտնան ուղիւ է (առ φοβήθη), զոր չ կ'որոշուած է։

Արծրունի ապա համառօտիւ կը յիշէ յաւերգ մաները՝ գրելով⁸։ « Դաեւ զայլ հնայականն որ բոտ այսոցիկ ուսցին ի նորից (նորին)՝ քրոց։ » Այս խօսքով կ'ամփոփէ Ստյն-կալիսթ ենեայ ամբողջ մէկ էջին⁹ բովանդակութիւնը, ուր այլեւայլ հրեշ-ներու ստորագրութիւնն կ'ըլլայ։ Սակայն անիմպաւս կը սիրի զարձակ՝ օրինակել « Եւ յետ անկաւու միայ ասէր » նախադասութեամբ կապելով այս յաւերգ կոչուած իւր խօսքին հետ։ Բարեբախտաբար այս տեղ Արծրունի ի կոչուած առած կտորը բաւա-կան ընդարձակ է։

ՍՈՒՑ-ԿԱԼԻՍԹԵՆԻՍ

(էջ 127, 14—128, 18)

« Եւ բազում անգամ ան-լիւնի զիս բարեկամքն դաւա-նայ, եւ եւ ոչ կամեցայ, քանզի կամիի տեսանել զիստարած երկիրն։ Այս անգամ խաղաղեալ ընդ անապատ ծառաքար՝ քնա-ցեալ է ծովակողմն կոչ, եւ ոչ եւս այնչէտեւ կոչ, եւ տեսանէաք ոչ հաւ եւ ոչ զաղաքն, բայց ինչ զերկիրն եւ զերկիր։ Եւ զարեգանն ոչ իւս տեսանէաք, այլ ընդ աղօտս աւաւթ ծի։ Եւ ե-կեալ է անդ մի ծովային, եւ զիստան եւ զհաւնայ Լու-րանի ի ներքոյ արեւմ. մաս-նէաք ի նաւան։ Եւ նաւաւք ի կղզի մի ծովուն, որ ոչ էր հնդկ յերկր, յորմ լեւաք խոտ մարդկան հնչիւնական, եւ որք խօսէին ոչ տեսանէաք։ Եւ զիստարք ի Լու-հաւ Լուրն տեսալ զան-հինն¹։ Եւ ղայլ անշուի ի նաւէն ի կղզին, եւ խնջ-դէտի մի կը ղեղեալ ձեղեալ ի Լուրն զիստար Ծի²։ Եւ անցեալ զնապարք ի ան-դեան երկրեցեալ։ Եւ ե-կաք յերևոյս աստար ի տե-ղան, եւ արեգակն ոչ ծագէ, եւ կամեցալ իմ պատ-միլ եւ ինտարիլ տեսանիլ ի ձեռն ծառայի, ուր էր երկամիացն Լայր կաղի-կաց Լայրն իմ, կալիսթ են-

ԱՐԴՐՈՒՆԻ

(էջ 29, 21—30, 14)

« Բազում անգամ ան-լիւնի զիս բարեկամքն դաւա-նայ, եւ եւ ոչ կամեցայ, քանզի կամիի տեսանել զիստարած երկիրն։ Եւ ան-գամ խաղաղեալ ընդ անապատ ծառաքար՝ քնա-ցար է ծովակողմն կոչ, եւ ոչ եւս այնչէտեւ կոչ, եւ տեսանէաք ոչ հաւ եւ ոչ զաղաքն, բայց զերկիրն եւ զերկիր։ Եւ զարեգանն իւ-ս տեսանէաք, այլ ընդ աղ-տոս ար Ծի։ Եւ ե-կեալ է անդ մի ծովային, եւ զիստան եւ զհաւնայ Լու-րանի ի ներքոյ արեւմ. մաս-նէաք ի նաւան։ Եւ նաւաւք ի կղզի մի ծովուն, որ ոչ էր հնդկ յերկր, յորմ լեւաք խոտ մարդկան հնչիւնական, եւ որք խօսէին ոչ տես-նէաք։ Եւ զիստարք ի Լու-հաւ Լուրն տեսալ զան-հինն¹։ Եւ ղայլ անշուի ի նաւէն ի կղզին, եւ խնջ-դէտի մի կը ղեղեալ ձեղեալ ի Լուրն զիստար Ծի²։ Եւ անցեալ զնապարք ի ան-դեան երկրեցեալ։ Եւ ե-կաք յերևոյս աստար ի տե-ղան, եւ արեգակն ոչ ծագէ, եւ կամեցալ իմ պատ-միլ եւ ինտարիլ տեսանիլ ի ձեռն ծառայի, ուր էր երկամիացն Լայր կաղի-կաց Լայրն իմ բարեկամ խա-տ

¹ Պատմ. Աղեքա. Մթ. էջ 122, 15—128, 28։

² Անդ, Մթ. էջ 126, 8—7։

³ AVC չունի այս խօսքն, այլ լիկ B պապեալ. ձե-քոն δὲ εἶχον ὡσπερ οὐκ εἶς ΣΑΝΑΧԻՆ (արտասր ունէին իբրեւ ինչպէս աստարիկ)։ Բայց հոս յիշէ բնագիրն ա-գաւալ կ'երեւայ, ինչպէս ինչոյ կը տեսնենք։

⁴ Պատմ. Աղեքա. Մթ. էջ 134, 18։

⁵ Անդ, աղ. էջ 29, 12—13։

⁶ Պատմ. Աղեքա. Մթ. էջ 126, 9—10։

¹ Անդ, աղ. էջ 29, 19—20։

² Պատմ. Աղեքա. Մթ. էջ 126, 16—127, 14։

³ « Չարեգանն » C; B « Երկիրն »։ AV բովանդակ

հատանք չունին։

⁴ Գրիգը « աղաքն բառն զիստարութեանն ղիմիւ-լով գուրն ձգած է հոս « քոք բառը, զոր ունի Արծրունի եւ յիշել։

⁵ BC կը յաւելուն « Ի պատմել զնա » զոր չունի չ եւ Արծրունին։

⁶ Հոս C իւր սովորական համեմատ մեծ հատած մ'ունի յաւելալ, զոր չունի B և եւ Արծրունի։

⁷ « Բ... էրն » խօսքը լիկ C ունի, չիք B։

Արամազդայ, այլ ոչ ուրացաւ մահաւանդու գող, և Այս ամէնն ալ կը գտնենք առ Կալիսթենեայ այլեւայլ տեղեր ջրուած: Կարծենք թէ այս գրքէն է ուրիշ ծանոթութիւն մ'ալ, որ գետնադէպն է թաղաւորաց շարքի մը մէջ պայտէ: Զուգարէս ամս է. առ սուլա Դիմիտրիոս զորտաղովն ի վերայ Հնդկաց, և կը գտնենք այս յիշատակութիւնն Աղքատագորի վարդապետ Նամակին մէջ, որ կը գրէ առ Աղքատագոր թէ « եկեալ այսր (այսինքն ի Հնդկիս) Դիմիտրիոսն զոր աստ աստուած, ի բաց չալածեցի: Եւ թէ եւ կ'ընդունիք որ Արմուսինն ուրիշ տղերէր ալ կրնայ առած ըլլալ: Կ'երեւայ թէ շատ հաւանքն է Արմուսինն Աղքատագոր քաղաքին շինութեան նկարագրութիւնն առ Ստյոն-Կալիսթենեայ: Վասն զի զայն իբրեւ օրինակ հրաշակող շինութեան կը ներկայացնեն, երբ գովելով Աղքատագոր շինութիւնը՝ կը յուշուի թէ « բարձրագոյն հրաշակութեանց քան Աղքատագորին է Կալիսթէնը (») քաղաքի (»)»: Այս նախագաւթութեան անորոշութիւնը գտնէ պետք է կոտակածուի. իսկ Հմուտ հրատարակիչն անոր պատճառաւ կը սկսի վարանիլ « Կալիսթէնը քաղաքը որ մեկնել չկարենալով »:

Վերջապէս մեզի կարեւոր կ'երեւայ այն՝ զոր կը պատմէ Արմուսին Առաջ անկէն վրայ, « որ զՀես Գարեհիս եկեալ ի պատարագ՝ ընդգէմ զօրագործացն Աղքատագորի՝ Հերակլէայ նահապետութեանն գիւցաղաւորսր ի գիւմի հարեալ՝ ի բաց նահանջէ զստեղծագոյնս զբարեպաշտ Աղքատագորի հարաւուռ ժամ մի, և ի փախուստ կը գործնէ: « մինչ Հանդէպ երեսնալ Աղքատագորու ի յանդուգն գիմարուածին, եւ Հայեցեալ ի գէմն Աղքատագորս իբր յատուածոց գիւցաղացն՝ զերեսս ի վրայ արկեալ զերկիր նշմարէր: Ամփնապէս, կը յուշուի թէ ձեռն իշու « ի վրայ արկեալ զինքն առաջի Աղքատագորի, եւ ողնայն տալով բաւ: « Բա՛ւջ քաջաց պատահեալ՝ անմեղակութիւնը կան ճան զյաւակնութեամբն (»), զի մի վտանգութիւն քան զբաւնութիւն նախացի, որ կանախարարոյնց քաջ լարմարի, թէպէտ եւ յարին եւ յապաժոյժ զգործն կենացն առնուցուն (?): և Առաջի պատմութիւնը կը շարունակուի բաւական: Այստեղ մեր գործքը չէ՝ ջննդել թէ ինչ տղերքէր է այս միջնագիւմ. այլ մտադիր կ'ընենք որ շատ պարագայք մեր այս գրքէն են: Գիտենք այսպէս որ ըստ Ստյոն-Կալիսթենեայ, և երբ Աղքատագոր իբրով գետնայն գնաց առ Գարեհիս տեղոյն պահապանապետն « իբրեւ տեղին զես յայնպիսի ձեռք, կարծեցին աստուած գող զնա՝ և եւ այլ նման մանր պարագայք:

Հոս կ'ընելով մեր Համեմատութիւնն Հայ թարգմանութեանն եւ անոր ԺԳ դարին կանխադրն այլեւայլ մատենագրաց քով պահուած հատակո-

տորներուն, կրնանք ապահովութեամբ հետեւընել՝ թէ Հայ թարգմանութիւնը չէ կրած այնպիսի եւ այնպիսի հիմնական փոփոխութիւն, որ չկարենանք իբրեւ անարատ նկատել յընդհանուրն՝ ընդունելով որ մանրամասնութեանց մէջ այս կամ այն բառն ու նախագաւթութիւնը կրնայ այլալուծ ըլլալ, եւ կան իսկ յայտնիք, Սախայն այս հետեւութիւնն աւելի ապահովութեամբ ընդունելու համար՝ պէտք է նաեւ տեսնել թէ ինչ կերպարանք կը ներկայացնեն մեզ նոյն բնագիրն այնպիսի հաստատուրք, որոնք թարգմանութեան ժամանակայինը բոլոր մէջ պահուած են, այսինքն Ե գարեհիս:

(Էդուալտ-Կիլլ)

4. Յ. Տ.

ԵԶՁՈՒՐԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ ՆՈՐԱՆԱՐԱՆՈՒ ԳՐԵՑ

Փր. Միլլեր Հայերենագետը նոր հատուած մ'ալ ըստ Հանցի Վիեննայի Արեւելագիտական Ուսումնաթերթին մէջ՝ Հայերեն նշանագրաց վրայ: Այս նիւթիս վրայ շատ անգամ վիճած է գիտնական հեղինակն ընդգէմ այլոց. նաեւ այս հատածին մէջ կը ջնայ պաշտպանել իւր կարծիքը՝ Հայ տառերու ասորական ծագման նկատմամբ: Այս հատածին ամբողջ թարգմանութիւնը կը զննէք հոս առանց երաշխաւոր ըլլալու հեղինակին կարծեաց: Հեղինակն իւր հատածին ընթանք դրած է « Հայ նշանագրաց պատմութեան վրայ », եւ իւր հատածին հիմն առած է Վարդանայ Պատմութեան մէջ Հայ տառերու գիւտին նկատմամբ գրուածը, զոր կը ջնայ յետոյ մեկնել: Հասածը կը սկսի այսպէս.

« Բաց ի Առդկան Պատմութեան մէջ գտնուած տեղեկութիւնն, զոր արդէն հրատարակած եւ մեկնաբանած եմ, Վարդանայ Բարձրերգեցւոյ՝ քով ալ տեղեկութիւնն մը կը կայ Դանիէլի ասորի եպիսկոպոսին նշանագրաց եւ Մեսրոպայ գտած տառերուն յարաբերութեան վրայ: Այս կտորն է՝ (Գլ. ԻԵ, մայ. Վեներ. 1862, էջ 49.) « Ի հինգերորդ՝ ամին սորա եւ յաւաքին ամի Արտաշէր որդւոյ Էսպայտ սուրբն

1 Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, IV. Band, IV. Heft, S. 284—288; Zur Geschichte der armenischen Schrift von Friedrich Müller.

2 Նոյն թերթին մէջ՝ Բ. 3-րդ (1888), II. Band, III. Heft, S. 245—248. Այս հատածին թարգմանութիւնը գրուեցաւ ի « Հնդե-Ստեղծոյ Գ. 3-րդ (1889), Թի. 5, էջ 86—87: »

3 Պէտք է իմենալ Մեծիկի Վարդանայ Վարդապետի Պատմութիւնը որ լոյս տեսած է ի Վենսիկ (1862.) իսկ ի Մոսկուա (1861.) Մեծիկի Վարդանայ Բարձրերգեհոյն անունով:

4 Տե՛ս Մոսկ. « Երկին », Հմտ. Կրիւն, էջ 9, Կ. 4, էջ 2:

- 1 Վեներ. մատենագ.՝ ՄԶ, էջ 121, 20—22 եւն:
- 2 Արմ. Պատմ. Ա. Գլ. Գ. էջ 33, 12:
- 3 Պատմ. Աղքատ. ՄԺԻ, էջ 130, 25:
- 4 Պատմ. Աղքատ. ՀԷ—ՀԸ, էջ 36—41:
- 5 Արմուսին, Գլ. Գ. Գլ. Է, էջ 294, 12—13:
- 6 Արմ. Պատմ. 8-րդ, էջ 836:
- 7 Արմ. Պատմ. Ա. Գլ. Գ. էջ 41—43:
- 8 Պատմ. Աղքատ. ԳԼԷ, էջ 98, 17—19: